

Helling PROEF

Thema-avond voedseltransitie (13 februari 2013)

Armanda Govers (de Vegetarische Slager)

Armanda Govers werkt bij de Vegetarische Slager op marketing & communicatie. Ze vervangt Jaap Korteweg, die wegens ziekte helaas niet aanwezig kon zijn.

Armanda heeft milieurechten gestudeerd. Ze raakte tijdens haar studie geïnspireerd over de bescherming van het natuur en milieu. Gedurende haar afstudeeronderzoek kwam ze in aanraking met de (milieu)gevolgen van de productie van vlees. Dat beïnvloedde haar eetpatroon: ze begon steeds minder vlees te eten en inmiddels is ze vegetariër. Om haar heen gebeurde er weinig: anderen hielden hetzelfde dieet (met vlees) aan. Via-via hoorde ze van de Vegetarische Slager, een concept dat haar heel erg aansprak.

Jaap Korteweg is dé man achter de Vegetarische Slager. Hij was boer, maar werd gedurende zijn werkzaamheden ziek door pesticiden. Daarna wilde hij het anders aanpakken. Aanvankelijk was dat een biologische boerderij, maar zijn dieren naar de slacht sturen zag Korteweg niet zitten. Hij wilde vegetariër worden, maar vond vlees lekker. Zo begon de zoektocht naar een vegetarisch alternatief. Hij kwam in contact met wetenschappers in Wageningen die met soja bepaalde structuren konden nabootsen. De wetenschappers konden de 'bite' van vlees daarmee imiteren. Tevens was er het potentieel om andere smaken na te bootsen.

Na een periode van ontwikkeling van deze vleesvervangers lukte het zelfs mensen voor de gek te houden met het "nepvlees". Mensen dachten dat ze echt vlees aten; pas achteraf werd hen verteld dat ze vegetarisch vlees hadden geproefd. In 2010 werd de Vegetarische Slager opgericht. Er bestond veel aandacht voor het concept in de (internationale) media. Ook vanuit de retail ontstond interesse: aanvankelijk vooral vanuit de *niche*, maar nu ook steeds meer mainstream zoals landelijke supermarktketen. Tevens wordt er steeds meer geëxporteerd naar andere landen. Over de snelle groei die de Vegetarische Slager doormaakt vertelt Jaap Korteweg in een interview op [Sprout](#).

In de media is ook geregeld aandacht voor het zogenaamde kweekvlees, waar momenteel experimenten mee plaatsvinden. Het kweekvlees is echter extreem kostbaar (de eerste burger zou €250.000 kosten) en misschien pas over 20 jaar in de winkels kunnen komen. Daarom kiest de Vegetarische Slager ervoor de smaak na te bootsen met behulp van natuurlijk en plantaardige ingrediënten.

Dat stuit sommige industrieën tegen de borst, zoals de vleessector. Daarbij kan gedacht worden aan de klacht bij de Voedsel- en Warenautoriteit (VWA) over het gebruik van de term "kip" door de

Vegetarische Slager. De Vegetarische Slager zou daarmee meeliften op de “goede naam” van kip. Hierover zijn ook Kamervragen gesteld door Jacco Geurts, destijds kersvers Kamerlid namens het CDA. Hoewel de VWA er geen prioriteit in zag, zijn de etiketten en benamingen van sommige producten licht veranderd. Bekijk [hier](#) de reactie van Jaap Korteweg op de Kamervragen.

Discussie met de zaal:

Hierna was er ruimte voor vragen uit de zaal. De vragen zijn cursief.

Zou de Vegetarische Slager haar producten niet nog meer naar voren kunnen brengen als echt “vlees”, al dan niet via gaten in de wetgeving (denk bijvoorbeeld aan kaas op pizza’s dat vaak ook geen echte kaas is, maar meer een kaasachtige emulsie)? Dit ook om de vleesconsumptie terug te dringen bij mensen voor wie “vegetarisch vlees” geen optie is, al dan niet uit vooroordelen.

Armanda stelt dat transparantie voor de Vegetarische Slager belangrijk is. Ze willen dus ook duidelijk maken dat in hun producten geen dieren zijn verwerkt. Dat is immers ook iets waar ze trots op zijn. Ze vindt het belangrijker mensen goed voor te lichten over de gevolgen van vleesproductie en – consumptie. Ook wil de Vegetarische Slager met zijn producten mensen overtuigen om bewust te kiezen voor “vegetarisch vlees”. De Vegetarische Slager wil daarbij de bestaande producten verder verbeteren en het assortiment verder uitbreiden. Zo kun je ook de negatieve connotatie rondom vegetarisch eten wegnemen.

Hoe zit het met de milieubelasting van jullie kipstukjes?

De productie van onze vleesvervangers is ongeveer 10 maal zo efficiënt als de productie van vlees. Als iedereen vegetariër zou worden, zou je met het huidige landbouwersaantal 40 miljard mensen kunnen voeden. Desondanks is de Vegetarische Slager, nog altijd een relatief jong bedrijf, bezig met optimalisatie van haar productieproces. Zo wordt er zoveel mogelijk overgestapt op lupine in plaats van soja, dat van overzees gehaald moet worden. Het dier uit de productieketen halen betekent echter al een enorme vooruitgang: minder uitstoot broeikasgassen, lager waterverbruik enzovoort.

Genetisch gemanipuleerde soja wordt overigens niet gebruikt. Dit ook vanwege de milieueffecten die gepaard gaan met de productie ervan.

Wanneer kunnen we de producten van de Vegetarische Slager in meer “mainstream” winkels vinden, zoals Albert Heijn?

Dat is vooral afhankelijk van de winkels zelf. Albert Heijn vindt de winstmarge op de producten nog te laag. Wel probeert de Vegetarische Slager proactief winkelketens te benaderen.

Jullie spreken over de voedselrevolutie en willen een overgang van vlees eten naar vleesvervangers eten. Maar bereiken jullie momenteel niet voornamelijk vegetariërs die door jullie producten dan toch een stuk “vlees” kunnen eten?

We bereiken natuurlijk veel vegetariërs, maar we richten ons op iedereen die vlees lekker vindt. We krijgen ook veel reacties van mensen die het eerst moeilijk vonden vleesvrij te eten, maar dat onze producten die overstap een stuk gemakkelijker maakt.

Waar worden jullie producten geproduceerd?

In Nederland. In de winkel in Den Haag wordt veel handmatig geproduceerd, maar wat in de

supermarkten verkrijgbaar is wordt bij partners geproduceerd. De Vegetarische Slager heeft nog geen eigen fabriek, maar wel de aspiratie daartoe op de lange termijn.

Hoe zit het met de voedingswaarde en de voedingsstoffen in de vegakip versus vlees?

Plantaardige eiwitten bevatten minder vet en calorieën vergeleken met dierlijke eiwitten, maar wel meer (gezonde) vezels. Onze vleesvervangers voldoen aan de eiwitbehoeften van de mens. Het is een ouderwets beeld dat vlees noodzakelijk is voor het dieet. Gezond en gevarieerd eten is natuurlijk belangrijk, maar dat geldt voor iedereen. Het is wel zo dat vegetariërs in het algemeen gezonder zijn. Zo hebben ze 32% minder kans op hart- en vaatziekten vergeleken met vleeseters.

In sojamelk zie je toegevoegde stoffen zoals B12. Is dat bij jullie ook het geval?

In sommige producten wordt het toegevoegd en in anderen niet. Je voldoet al snel aan de B12-behoefte van je lichaam als je een vleesvervanger eet waaraan het is toegevoegd.

In het eerder vertoonde filmpje werd het jaar 2022 genoemd als jaar waarin de Vegetarische Revolutie plaatsgevonden zou hebben. Is dat ergens op gebaseerd?

Nee, dat is gewoon bedacht door de studenten die dat filmpje hebben gemaakt. Wat mij betreft is het jaar 2013 al het jaar van de Vegetarische Revolutie! Trendbureaus wijzen er namelijk op dat vegetarisch eten steeds meer “geaccepteerd” is en zelfs trendy. Als je mensen laat proeven, denken ze vaak dat het echt vlees is. Op een beurs heb ik zelfs een poelier voor de gek kunnen houden. Het is zaak de vooroordelen over vegetarisch eten (dat het kunstmatig is, niet natuurlijk, niet lekker etc.) daarvoor onderuit te halen.

Vind je dat de overheid een stimulerings- dan wel ontmoedigingsbeleid zou moeten voeren om een meer plantaardig dieet te stimuleren?

Wat mij betreft wel. Ik denk dan in eerste instantie aan een vleestaks. De zogenaamde “vettaks” zoals in Denemarken werkte niet, mensen gingen simpelweg over de grens boodschappen doen. Het zou daarom wel EU-breed moeten gebeuren. Vlees ligt momenteel onder kostprijs in de winkels: het is gewoon een lokkertje om winst te maken op andere producten. Het is tevens ongezond.

Je moet consumenten daarnaast overtuigen van de voordelen van een (meer) plantaardig dieet. De overheid zou bijvoorbeeld meer moeten doen aan voorlichting over de gevolgen van de productie en consumptie van vlees zoals nu plaatsvindt. Het is een samenspel van actoren: consumenten, stichtingen (die de consument informeren), overheid (voorlichting, verdeling van subsidies, stimuleringsbeleid) en het bedrijfsleven (andere maatstaven handhaven dan alleen kortetermijnwinst).

Klarien Klingen en Evelien de Olde (Boerengroep Wageningen)

Klarien en Evelien zijn al jaren betrokken bij duurzame landbouwdebatten, onder andere via de Boerengroep Wageningen. De Boerengroep is een stichting (NGO), maar wordt gefinancierd door de Wageningen Universiteit. De Boerengroep werd opgericht in 1971, aanvankelijk als vakbond voor boeren. Tegenwoordig is het er vooral op gericht de landbouwtheorie met de landbouwpraktijk te verbinden, ofwel studenten met boeren.

De presentatie begint met de vraag: waarom een plantaardig dieet? Er zijn volgens hen veel redenen te bedenken:

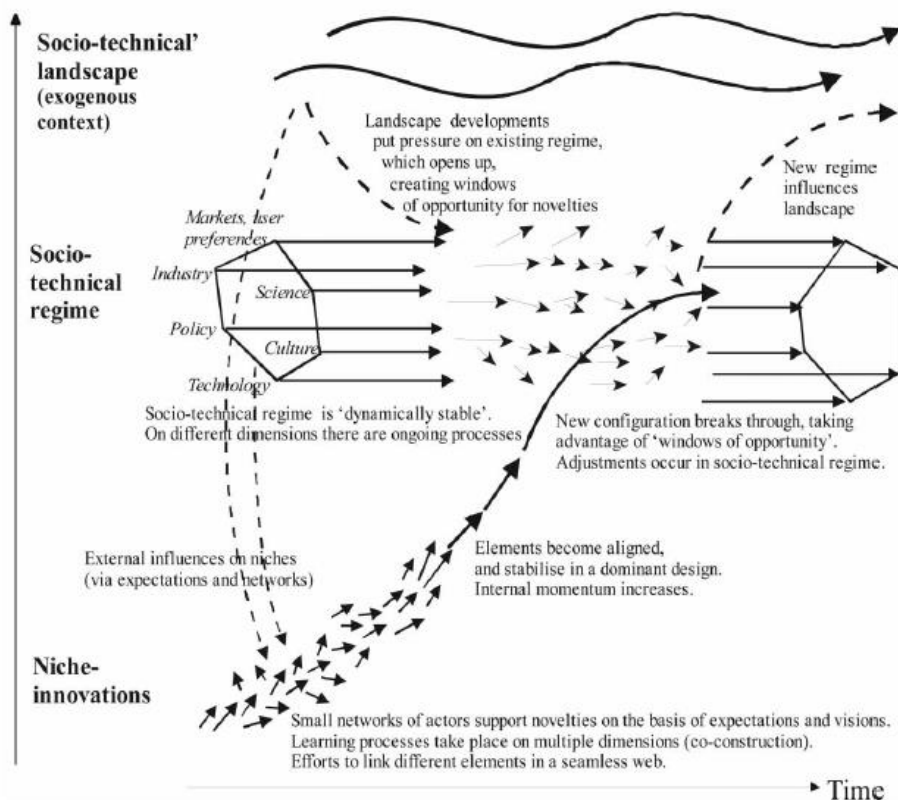
- Ethiek van dieren eten.
- De klimaateffecten. Daarbij wijst Evelien er wel op dat, afhankelijk van de gebruikte meetwijze, een groenterijk dieet mogelijk minder milieuvriendelijk is dan gedacht. Zie daarvoor [dit krantenartikel](#) in Trouw.
- Potentie tot verbetering van de mondiale voedselverdeling.

Wat is er echter voor deze verschuiving nodig? En waar komen we vandaan?

De hedendaagse landbouwtheorie begint bij Mansholt, minister van Landbouw tussen 1945 en 1958. Na de Tweede Wereldoorlog was er sprake van honger. Er werd daarom nieuw beleid opgesteld, waarin een goed inkomen voor de boer werd gecombineerd met een goedkoop product op de markt. Dit beleid was aanvankelijk erg succesvol, maar in 1972 ontstonden verontrustende berichten van de Club van Rome. Er bestonden grenzen aan de groei door milieueffecten van de productie.

In 1992 sloot de Europese Unie het zogenaamde "Blair House Agreement" af met de Verenigde Staten. Deze overeenkomst gaf een boost aan de veevoerindustrie; het werd makkelijker om veevoer te importeren en granen te exporteren. De intensivering zette zich dus voort. Mede hierdoor braken er in 1997, 2001, 2003 en 2009 dierziektes uit. Aan Q-koorts in 2009 zijn zelfs mensen overleden. Hierdoor groeide het besef dat het anders moest. In 2001 werd de commissie-Wijffels ingesteld, die een herontwerp voor de veehouderij voorstelde. In 2007/2008 piekte de voedsel- en olieprijs. Landbouwondernemers kregen te maken met stijgende kosten (bijvoorbeeld voor veevoer), terwijl ze niet meer terugkregen voor hun product.

Er vindt een transitie plaats. Zie onderstaande afbeelding voor de context daarvan.

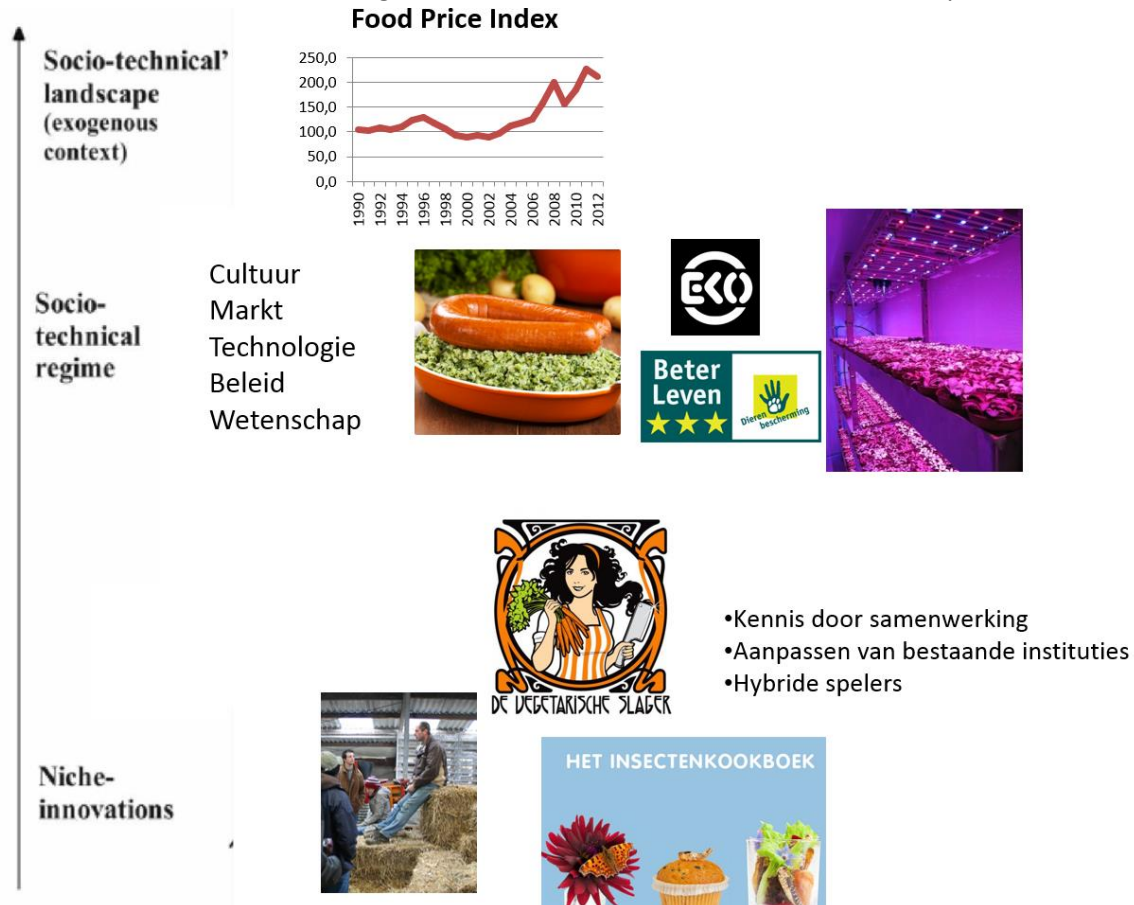

Het zogenaamde *socio-technical landscape* (exogene context) zijn langetermijntontwikkelingen waarop weinig invloed kan worden uitgeoefend.

Met het *socio-technical regime* wordt beleid: de markt, het beleid, wetenschap en technologie, actoren die invloed hebben op het plaatsvinden van de transitie en deels beïnvloedbaar zijn.

Tot slot zijn er *niche-innovations*, actoren die nieuwe ideeën proberen te verwezenlijken en proberen ruimte te creëren om in het *regime* door te breken, bijvoorbeeld door bewustwording.

Zie in de onderstaande afbeelding voorbeelden van verschillende actoren in dit speelveld.

Er zijn meerdere dilemma's waar men in de transitie mee te maken krijgt:

- *Ecologisch.* Wat wil je doen met landschap en milieu tijdens de transitie? Wat betekent landbouw voor wat we momenteel willen?
- *Economisch.* Op dit moment is 10% van het BNP opgebouwd uit landbouwexport. Drie van de vier varkens worden op dit moment geëxporteerd. Als we zelf overstappen op plantaardig, wordt dus slechts een klein gedeelte van de markt beïnvloedt.
- *Sociaal.* Achter het bedrijf zit een mens – de boer. Wat moet er met de boer gebeuren als er sprake is van voedseltransitie?

Meet Boer Wim:

Boer Wim heeft een bedrijf met 1.000 vleesvarkens. Hij wil er een nieuwe stal bijbouwen en zijn bedrijf later overdragen aan zijn zoon. Maar er bestaat weerstand vanuit de maatschappij voor een nieuwe stal, ook al is hij van plan een lupineplantage erbij te nemen wat hij als veevoer kan gebruiken in plaats van overzeese soja.

Het lukt niet om de bouw van een nieuwe stal voor elkaar te krijgen. Er bestaat veel weerstand vanuit de gemeente en de provincie, ook al wordt zoveel mogelijk ingezet op overleg met instanties, omwonenden en dergelijke.

Dus: wat moet Wim nu doen?

Deze vraag wordt aan de zaal gesteld, waarop meerdere antwoorden komen:

- *Kan de boer zich niet meer richten op het verbouwen van lupine, wat elders kan worden gebruikt (bijvoorbeeld ook door de Vegetarische Slager)?* Op het grootschalig verbouwen van lupine is de boer niet getraind.
- *Is verhuizen een optie?* De boer heeft zijn familie en gezin hier zitten, bovendien is er sprake van leningen bij de bank voor zijn bedrijf.
- *Is verkoop van het bedrijf een optie?* Er zijn tegenwoordig weinig geïnteresseerden in de aanschaf van een boerderij.
- *Overstappen op biologisch?* Het is al een tweesterrenbedrijf (Beter Leven-keurmerk). Daar zou drie van gemaakt kunnen worden, maar of dat de weerstand doet afnemen...
- *Het op de oude stal houden?* Die oude stal voldoet niet meer aan de nieuwste eisen. Deze verbouwen is erg lastig, vanwege de grote hoeveelheid eisen is het veel gemakkelijker om een nieuwe stal te bouwen die daaraan voldoet.

Dit soort schrijnende situaties komen in de praktijk voor. Boeren krijgen dit soort vernieuwingen in de praktijk nauwelijks voor elkaar, omdat ze worden afgeschilderd als een “vies” bedrijf, ook al wordt er – zoals in dit voorbeeld – voldaan aan twee sterren op het Beter Leven-keurmerk. De aandacht voor dierenwelzijn is daarmee veel groter dan bij de productie van het vlees dat Nederland nu importeert! Innovatie wordt hierdoor gehinderd. Kortom: als je over transitie nadenkt, moet je zeker ook nadenken over wat het voor bestaande ondernemers in de sector betekent. Er gaan nu circa zes tot zeven boeren per dag failliet.

Hoe zou de transitie zo optimaal mogelijk plaatsvinden?

Met een combinatie van *inzicht*, *overzicht* en *moed*.

- Lees en luister naar eenieder (*inzicht*). De relatie tussen burgers, boeren en overheid dient te worden hersteld.
- Wees je bewust van de context (*overzicht*). Verwezen wordt naar de Raad voor de Integrale Duurzame Landbouw en Voeding (RIDLV).
- Geef ruimte voor initiatieven (*moed*). Er moet sprake zijn van bestuurlijk lef en ondersteuning voor innoverende ondernemers in de landbouwsector.

Klarien en Evelien roepen vooral op na te denken over de vraag: welke richting moeten we opgaan en in wat voor maatschappij willen we leven? De aanhoudende besluiteloosheid die nu heerst is destructief. Agrariërs zijn afhankelijk van die overheid voor goedkeuring van hun plannen, maar hebben nu te maken met die besluiteloosheid.

Ze sluiten af met een citaat van Sicco Mansholt uit 1974:

‘We hebben geen gebrek aan mensen, dossiers of aan computers om al die kleine problemen op te lossen. Het lijkt alleen maar ingewikkeld, en dat komt sommigen misschien wel goed uit, omdat men

door al die regeltjes niet aan de werkelijke belangrijke vragen toekomst, waar velen bang voor zijn. Vragen over de verschillende wegen, over welke richting, over welke maatschappijvorm.'

Discussie met de zaal:

Hierna was er ruimte voor vragen uit de zaal. De vragen zijn cursief.

Wat doen boeren nu voor werk nadat ze failliet zijn gegaan?

Vaak doen ze agrarisch ondersteunend werk, bijvoorbeeld bij een adviesbureau of als loonwerker.

De ideologie over voedselvoorziening van toen, is nu niet meer geldig. Er wordt al heel lang gesaneerd. Subsidies, bijvoorbeeld binnen het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB), moeten worden afgebroken. Het kader waarin de sector moet handelen, is nu eenmaal van neergang. Dus boer willen blijven, dat kan soms gewoon niet meer.

Volgens Klarien en Evelien moet vooral de export omlaag. Zolang die zo hoog is, raken boeren failliet maar wordt er tegelijkertijd doorgedaan met schaalvergroting en intensivering.

Dus moeten we meer aan zelfvoorzienende landbouw denken? Dan kan alles immers op een veel kleinere schaal.

Daarvoor heb je pioniers nodig, die kunnen innoveren en daar de noodzakelijke ruimte voor krijgen. Zoals gezegd is dat op dit moment moeilijk. Daarom willen we hier graag de discussie over aanwakkeren, zowel binnen als buiten Wageningen. Ook wij kijken wel eens vreemd op als we uitspraken van Aalt Dijkhuizen lezen, waarin we ons zeker niet altijd kunnen vinden.

Het systeem is Europabreed en binnen Europa is landbouw een grote sector. Hoe verover je Europa met vernieuwingen, al dan niet voortkomend uit de niche?

Verspreiden van kennis is sowieso belangrijk. Oorzaken van conflicten in de maatschappij over de stand van zaken of ontwikkelingen komen vooral voort uit een gebrek aan kennis en dialoog tussen de verschillende bevolkingsgroepen.

Een deelnemer stelt: eigenlijk kunnen we niet accepteren dat een boer gewoon een ondernemer is. Die met hoge kosten te maken heeft en weinig landbouwgrond.

Iemand ander reageert: puur vanwege deze geografische beperkingen zijn we ook één van de meest intensieve/efficiëntst producerende landen met zoveel export.

Nog iemand anders stelt dat extensief (biologisch) produceren juist inefficiënt is.

Klarien reageert daarop met de vraag: wat is nu efficiënt? Het hangt er grotendeels vanaf welke variabelen je meeneemt in de vergelijking. Die vergelijking is niet zo gemakkelijk te maken.

In jullie presentatie gebruikten jullie het voorbeeld van Boer Wim, die een "tweesterrenstal" wilde bouwen maar tegen veel hindernissen aanliep. Zien jullie zo'n "tussenweg", als we het bekijken binnen de context van een transitie naar een meer plantaardig dieet, als iets wat bevordert dient te worden?

Jawel, maar ik zou ook de lange termijn in oog houden, waarbij de veestapel wordt verminderd. Het is belangrijk om innovatieve bedrijven naar voren te halen, die voortrekkers- en voorbeeldrollen spelen. Dit ook om de onderlinge verstandhouding te verbeteren.

Is het voor boeren geen optie om over te stappen op bijvoorbeeld het telen van lupine?

Dat kun je wel doen met lupine bedoeld voor menselijke consumptie, maar voor varkensvoer is het veel goedkoper om soja te importeren. Daarnaast hebben varkenshouders geen grote landbouwgronden: daar hebben ze dus partners voor nodig. Als consument kun je hier wel iets aan doen, bijvoorbeeld door biologische of duurzame producten te kopen.

Moeten we dan niet meer importheffingen op soja leggen?

Op dit moment is er sprake van oneerlijke handel. Elders is sprake van een enorme groei van de vleesproductie. Met die kostprijs kunnen we nooit concurreren. Ook daarom moeten we de export op termijn verminderen.

Er werd net op gewezen of je de landbouwsubsidies van het GLB niet geheel af moet schaffen. Breng je daarmee de landbouw niet definitief ten val?

Bij het afbouwen van de subsidies moet hoe dan ook rekening worden gehouden met een reeks factoren. Denk aan: wat te doen voor de boeren, de stallen, het landschap (inclusief de grazende koeien in de wei), en de lokale economieën waarbinnen de landbouwbedrijven toch een belangrijke rol vervullen?

Meer lezen:

- **Dossier Voedsel en Voedselprijzen (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2013):**
http://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/dossiers/voedsel_en_voedselprijzen.jsp#0
- **'Groei biggie, groei!' (Martijn van Tol, OneWorld.nl, 2013):**
<http://www.oneworld.nl/lezen/reportage/groei-biggie-groei>
- **Wegwijzer Gezond en Duurzaam Voedsel (Natuur & Milieu, 2013):**
http://www.natuurenmilieu.nl/media/475451/n_m_wegwijzer_webversie.pdf
- **Agriculture at a Crossroads (International Assessment of Agricultural Knowledge, Science and Technology for Development, 2009):**
http://www.agassessment.org/reports/IAASTD/EN/Agriculture%20at%20a%20Crossroads_Synthesis%20Report%20%28English%29.pdf
- **Agroecology and the Right to Food (Olivier de Schutter, United Nations Special Rapporteur on the Right to Food, 2011):**
<http://www.srfood.org/index.php/en/component/content/article/1-latest-news/1174-report-agroecology-and-the-right-to-food>
- **The Protein Puzzle (Planbureau voor de Leefomgeving, 2011):**
http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/Protein_Puzzle_web.pdf
- **Raad voor de Integrale Duurzame Landbouw en Voeding (RIDLV):**
<http://www.ridlv.nl/>